

XXXIV. PRŪSAI

Tarp Vėyslos ir Nemuno driekėsi vakarų baltų prūsų gyvenama teritorija. Archeologai sieja prūsus su vakarų baltų pilkapių kultūra. Pirmieji šios kultūros pilkapiai atsirado ankstyvajame bronzos amžiuje (XVI–XI a. pr. Kr.) Sembos pusiasalyje, o galutinai ji susiklostė apie VIII–VI a. prieš Kristų. Vakarų baltų pilkapių kultūra apėmė visas prūsų žemes, taip pat Vakarų Lietuvą ir Vakarų Latviją (kuršių plotą).

X–VI a. pr. Kr. Prūsijos teritorijoje įsigalėjo paprotys deginti mirusiuosius ir laidoti urnose. Jis gyvavo iki pat V amžiaus.

Buvusiose galindų žemėse aptinkama ypač turtingų VI–VII a. kapų. Archeologai juos vadina Ūlštyno kapų grupe. šiuose kapuose mirusiųjų pelenai laidoti urnose su langeliais. Ūlštyno kapuose randama daug papuošalų iš Vakarų ir Rytų Europos.

I–II a. karius pradėta laidoti su ginklais, o Sėmboje ir Nótangoje – su žirgais. Toks paprotys labai išplito IX–XI amžiuje.

PRŪSŲ VARDAS – NUO IX AMŽIAUS

Manoma, kad pirmasis baltų paminėjimas istorijos šaltiniuose susijęs kaip tik su prūsais. Tai buvę romėnų istoriko Tacito 98 m. aprašyti *aisčiai*, kurie Baltijos jūros „pakrantėse vieninteliai iš visų rankioja gintarą“.

Prūsų vardas pirmą kartą paminėtas anoniminiame IX a. *Šiaurinio Dunojaus krašto miestų bei sričių aprašyme* (jis dar vadinamas *Bavarų geografų*). X a. pabaigoje Europos kraštus pasiekė Prūsijoje nužudyto misionieriaus šv. Adalberto (Vaitiekaus) gyvenimo aprašymai, o kartu su jais išplito ir prūsų vardas. Misionieriai, su kuriais į Prūsiją atvyko ir šv. Adalbertas (Vaitiekus), buvo siųsti Lenkijos karaliaus Boleslovo I Narsiojo. Šiam valdovui rūpėjo ne tik skelbti krikščionybę, bet ir politiškai pavergti prūsus. XIII a. prasidėjo aktyvesnės krikščionių misijos į Prūsiją. 1209 m. čia atvyko vienuolis Kristijonas. Dalis prūsų pasikrikštijo, bet paklusnūs jie išbuvo neilgai: 1216 m. prūsai stojo į kovą su kryžiuočiais ir lenkais, kurie siekė užvaldyti kraštą. 1217 m. paskelbtas pirmasis kryžiaus žygis prieš prūsus. Mazovijos kunigaikštis Konradas kovoti su prūsais pasikvietė Vokiečių ordiną ir 1226 m. jam užrašė Kùlmo žemę. Prūsijoje pradėjo kurtis Vokiečių ordino riteriai.

KRYŽIUOČIŲ ŽYGLIAI IR PRŪSŲ SUKILIMAI

Per dešimt metų, nuo 1231 iki 1241 m., Vokiečių ordinas užėmė Kùlmą, Pāmedę, Pāgudę, Vařmę, Nótangą ir Bārtą. Nebeįstėvė 1242 m. rudenį prūsai sukilo. Pirmasis prūsų sukilimas baigėsi 1249 m. Christburgo sutartimi su pamedėnais, varmiais bei notangais ir 1253 m. taikos sutartimi su prūsų sąjungininku Pamario kunigaikščiu Sventopelku. Netrukus kryžiuočiai vėl pradėjo žygius į prūsų žemes. Per porą metų buvo užkariauta Sėmba (1254–1256).

Kryžiuočiai siekė susijungti su silpstančiu Livonijos ordinu. Tam reikėjo užkariauti Žemaitiją, Skaļvą ir Nādruvą. 1260 m. Dūrbės mūšyje žemaičiai sumušė abiejų Ordino šakų kariuomenę. Šios pergalės paakinti prūsai tais pačiais 1260 m. pradėjo antrąjį, arba Didįjį, sukilimą. Jame dalyvavo sembai, notangai, varmiai, pagudėnai ir bartai. Sukilimą parėmė lietuviai, sukilusius prūsus ne kartą rėmė kitos baltų gentys, bet jėgos buvo nelygios. 1264–1265 m. pasidavė sembai, 1273 m. žuvo notangų vadas Herkus Mantas ir varmių vadas Glapas. Ilgiausiai priešinosi pagudėnai, bet ir jie 1274 m. buvo įveikti.

Tada kryžiuočiai užpuolė Nādruvą. Krito nadruviai, skalviai ir sūduviai. Kitaip negu anksčiau, šių nukariautų genčių žemes kryžiuočiai pavertė dykra. Jų gyventojai buvo arba išžudyti, arba perkelti į kitas Prūsijos sritis, arba priversti pasitraukti į Lietuvą. Ištuštėjusiame krašte liko labai mažai senųjų gyventojų. Nukariavus Nādruvą ir Skaļvą 1277 m. vėl įsiplieskė prūsų sukilimas. Deja, į kovą stojo tik

pagudėnai ir dalis bartų, todėl sukilimas buvo greitai nuslopintas, o likę gyvi pagudėnų ir bartų sukilėliai pasitraukė į Lietuvą. Kunigaikštis Traidenis juos įkurdino Gařdino ir Slėnimo apylinkėse.

Numalšinęs šį prūsų sukilimą, 1278–1283 m. Vokiečių ordinas paskutinius sumušė jotvingių gentį sūduvius. Prūsų žemės buvo nukariautos. Pavergti prūsai slapta priešinosi ir kenkė kryžiuočiams, dar bent du kartus bandė sukilti, bet buvo įveikti.

Vokiečių ordinui užkariavus Prūsiją nemaža prūsų pasitraukė į Lietuvą. Ypač daug jų apsigyveno pietiniame etninės Lietuvos pakraštyje.

Skalvės ir Nadruvės teritorijoje XV–XVI a. susiformavo Mažosios Lietuvos branduolys. Dalis notangų ir sembų sulietuvėjo. Manoma, kad prūsų kilmės buvo ir Biblijos vertėjo į lietuvių kalbą Jono Bretkūno (1536–1602) motina, greičiausiai ir tėvas.

KUR BUVO PRŪSŲ IR LIETUVIŲ KALBINĖ RIBA?

Senąją etninę lietuvių ribą su prūsais, kaip ir su jotvingiais, nustatyti sunku. Lietuviai sustabdė Vokiečių ordiną ties Nemunu. Ar čia tada iš tikrųjų ėjo prūsų ir lietuvių kalbinė riba? Gal ir kitoje Nemuno pusėje gyveno lietuviškai šnekančių žmonių, tik jie ten nepajėgė apsiginti nuo užpuolikų? Dėl to dar ginčijamasi.

Vokiečių kalbininkas baltistas Adalbertas Becenbergeris (Bezenberger) daugiau kaip prieš šimtmetį, remdamasis vietovardžiuose slypinčiais prūsų žodžiais *garbis*, *kaimis*, *ape* ir jų atitikmenimis *kalnas*, *kiemas*, *upė*, nustatė, kad kalbinė prūsų ir lietuvių riba turėjusi eiti maždaug šiomis upėmis: Deĩmena–Priėgliumi–Alnės žemupiu–Ašvinės ir Ungurės aukštupiu iki Dũbininkų. Taigi jis visą istorinę Skaļvą ir didžiąją Nadruvės dalį priskyrė prie lietuviškų žemių. Su Becenbergerio išvada anuomet sutiko daugelis tyrėjų.

PRŪSŲ KALBOS PAMINKLAI

Prūsai vieninteliai iš visų išnykusių baltų paliko rašytinių savo kalbos paminklų. Tiesa, jie negausūs. Tai pirmiausia trys spausdinti katekizmai – du išleisti 1545 m., trečiasis, pats didžiausias ir svarbiausias, 1561 metais.

Dar turime rankraštinius Ėlbingo ir Simono Grūnavo (Grunau) žodynėlius. Pirmasis – 802 žodžiai, surašyti teismų reikalui. Antrasis – apie 100 žodžių sąrašas vienuolio Simono Grūnavo 1510–1526 m. parašytoje Prūsų kronikoje. Vienas seniausių šiuo metu turimų prūsiškų tekstų – vadinamasis Bazelio epigrafas. Tai – trumpas humoristinio turinio tekstelis, įrašytas XIV a. viduryje ar XV a. pradžioje viename Bazelio miesto (Šveicarija) universiteto bibliotekos foliante.

Vokiečių valdomoje Prūsijoje vyko sparti kolonizacija, prūsai vokiečių. XV a. pradžioje prūsai sudarė jau tik apie pusę Prūsijos gyventojų. XVI a. viduryje prūsų kalba pasirodė trys katekizmai, tačiau kalbai nykstant daugiau prūsiškų knygų nebeleista. XVII a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje išmirė paskutiniai prūsiškai kalbėję žmonės.

Bazelio epigrafas (pirma eilutė – iš originalo, antra ir trečia – tekstas, rekonstruotas ir išverstas Vytauto Mažiulio)

Kayle rekysē thoneaw labonache thewelyse

*kails *rikīs *tu *n'au *labans *tėvelis!

Sveikas, pone! Tu nebe geras dėdelis, –

Eg koyte poyte nykoyte penega doyte

*ik *k(v)āi-tu *pōt *nik(v)āi-tu *penigan *dāt

jeigu nori tu gerti, [bet] ne[be]nori tu pinigą duoti.

XXXIII. JOTVINGIAI

Pietų Lietuvos vietovardžiuose maždaug iki linijos Kaūnas–Žiežmāriai–Vievis–Šaļčininkai aptinkama lietuviams artimų jotvingių genčių (sūduvių, jotvingių, poleksėnų ir dainavių) kalbos palaikų. Iki čia kadaise, matyt, būta vakarų baltų jotvingių genčių ploto.

Archeologijos duomenys rodo, kad Nemuno ir Neries tarpupyje būta mišrios srities. Čia Aukštādvario (Lavariškės, Mošià), Strėvės apylinkėse aptikta jotvingiams būdingų krūsninių pilkapių, sukrautų iš akmenų. Iš kitos pusės – prie Alytaūs, Puniės šile, yra lietuviams būdingų pilkapių, neapdėtų akmenimis. Tikslesnės jotvingių ribos neaiškios. Manoma, kad iki XII–XIII a. jotvingiai pietuose siekė Bugo upę, rytuose jų gyventa Valkaviško, Slānimo ir Naugardūko apylinkėse iki Svīsločiaus. XIII a. jotvingių gyventa Nemuno vidurupio baseine ir dalyje aukštupio, šiaurėje – Šešupės vidurupio baseine, vakaruose jie siekė Mozūrijos ežerus, pietuose – Nārevo (Náuros) upę.

Jotvingių gentys susidarė I tūkst. pr. Kr. pabaigoje–I–II a. po Kristaus gimimo, susiliejus vakarų baltų pilkapių kultūros ir brūkšniuotosios keramikos kultūros (rytų baltų protėvių) žmonėms. Jotvingių materialinė ir dvasinė kultūra turėjo daug bendrų bruožų su lietuvių ir prūsų genčių kultūra. Ji nebuvo vienalytė: vienos jotvingių gentys buvo artimesnės prūsams, kitos – lietuviams.

Nuo II a. šiaurinėje jotvingių ploto dalyje mirusieji buvo laidojami nedeginti krūsniniuose pilkapiuose. V a. įsigalėjo mirusiųjų deginimo paprotys. šiaurinėje dalyje ir toliau vyravo krūsniniai pilkapiai. V–VI a. sūduviai sudegintus mirusiuosius dažnai laidojo urnose, dainaviai – be urnų.

XI–XII a. atsirado gerai įtvirtintų piliakalnių. XIII a. kunigaikštis Skomantas siekė suvienyti jotvingių gentis, bet jotvingių tautai ir valstybei nebuvo lemta susidaryti – sutrukdė Vokiečių ordino įsiveržimas.

Jotvingiai prisidėjo prie prūsų kovų su Vokiečių ordinu, ypač per Didįjį prūsų sukilimą. Užgniaužęs prūsų pasipriešinimą, Vokiečių ordinas 1283 m. palaužė ir jotvingius. Jie buvo išžudyti arba paimti į nelaisvę. Dalis kunigaikščio Skurdos vadovaujamų sūduvių pabėgo į Lietuvą.

Jotvingių gyventa ir dabartinės Baltarusijos žemėje. XIX a. viduryje Gardino gubernijoje buvo apie 30 tūkst. žmonių, vadinančių save jotvingiais.

Senosios jotvingių žemės pietinė dalis, kaip ir prūsų, buvo labai nuniokota, paversta dykra. Kovoms pasibaigus ji buvo apgyvenama, todėl jos vietovardžiuose sumišę jotvingių ir lietuvių kalbų elementai. Taip yra dideliuose dabartinės Lenkijos plotuose prie Bėbro, Sīdros, Sokòldos, Nārevo (Náuros) ir Bugo upių. Lietuvių kilmės žodžių gausu ir vietos lenkų kalboje – jų užrašyta apie pustrėčio šimto.

JOTVINGIŲ KALBOS PĖDSAKAIS

Istorijos šaltiniuose jotvingių vardas atsirado X a., pirmiausia – Kijevo Rusios metraščiuose. Pirmą kartą šis vardas užrašytas 945 m. – tarp Kijevo Rusios pasiuntinių į Konstantinopolį minimas *Ятвяг Гунарев (Гунарев?)*, t. y. jotvingis Gunarevas (Nunarevas?). Manoma, kad tai Kijevo kunigaikščiui tarnavęs jotvingis.

Patikimų rašto paminklų jotvingiai nepaliko. Apie jų kalbą galima spręsti iš istorijos šaltiniuose užrašytų asmenvardžių ir vietovardžių ir iš pėdsakų dabartiniuose vietų varduose: *Veisiėjis* (ežeras Lazdijų r.), *Āzagis* (ežeras Drūskininkų savivaldybės teritorijoje), *Seirà* (upė Drūskininkų savivaldybės teritorijoje), *Seirijai* (miestelis Lazdijų r.).

Daug klausimų mokslininkams tebekelia 1978 m. Bresto gyventojų Viačeslavo Zinovo rastas rankraštinis lenkų–jotvingių (?) kalbų žodynėlis.